



# Kirkehistoriske Samlinger 2013

# Gravmindevandring i Sankt Petri Kirke i København

*Af Jürgen Beyer*

Sankt Petri Kirke i København rummer mange gravminder. I artiklen betragtes tre familiers gravminder fra tiden omkring 1700. Oprindeligt befandt de sig side om side i gravkappelernes østfløj. I tidernes løb blev gravsten, epitafier og lysekroner flyttet rundt inden for kirkens areal, således at der inden sidste restaurering ikke var nogen synlige gravminder ved selve gravene tilbage, selv om de fleste gravminder dog var bevarede. En lignende gravmindevandring er sandsynligvis foregået ved de fleste kirker.

Sankt Petri Kirke i København, der tilhører den tyske menighed, er kendt for sine mange fornemme gravminder, hvoraf de fleste befinder sig i de særlige gravkapper. Disse er ad flere omgange blevet bygget nordvest for kirken. Den første del – åbenbart nordvest for den daværende kirke – stod sandsynligvis færdig i 1648, og nye dele kom til i 1658/59 og i 1681/83. Da der blev tilbygget endnu et sideskib nord for kirken i 1691, måtte en del af gravkapperne nedrives. Byens store brand i 1728 ødelagde den nordlige del. Den blev bygget op i større format, således at den i sin udformning passede til den bevarede sydlige del.<sup>1</sup>

Sankt Petris gravkapper er ikke så enestående i Nordeuropa, som det gerne fremstilles.<sup>2</sup> Man finder endda lignende kapper andetsteds i

---

1. *Danmarks Kirker*, København, 1, v. Victor Hermansen, Aage Rousell og Jan Steenberg, København 1945-58, s. 271-286, 302-306, 324, 327 f. Jeg takker projektet med det vanskeligt gennemskuelige navn SF0180040s08 ved Tartu Universitetsbibliotek for finansiell understøttelse, Søren Porsborg, Hvalsø, for omhyggelig finpudsning af artiklens sprog, Hans Munk Hansen, København, for kommentarer angående bygningshistorien og restaureringen samt Peter Zeeberg, København, for at have gennemset min oversættelse af Lassenius' gravskrift.

2. Hans Munk Hansen: „Die Restaurierung von Kirche und Grabkapellen“, *Sankt Petri Kopenhagen 1575-2000. 425 Jahre Geschichte deutsch-dänischer Begegnung in Biographien mit einem Beitrag von Hans Munk Hansen zur Restaurierung*, red. Jürgen Beyer og Johannes Jensen, København 2000, s. 159-180, her s. 165; Hans Munk Hansen: *Sankt Petri Kirke og gravkapper. Restaureringen 1994 til 1999*, København 2000, s. 9, 20; Else Marie Brakchi: “Gravkapperne, Sankt Petri Kirke”, *Alt om København* (<http://www.aok.dk/byliv/gravkapperne-sankt-petri-kirke#what:Byliv>; senest læst den 2. 1. 2013); *Sankt Petri Kirche und Grabkapellen*, København u. å. (folder).

København. Helligåndskirken købte i 1650 en middelalderlig tilbygning, nu kendt som Helligåndshuset, og indrettede det som gravkapel.<sup>3</sup> I 1705 blev der bygget et langt gravkapel ved Holmens kirke.<sup>4</sup> Da den tyske Frederiks Kirke på Christianshavn (den nuværende Christians kirke) blev bygget i 1759, blev også den udstyret med et gravkapel. Det blev meget praktisk placeret i en halvkælder med egen indgang under kirken, således at gravene fortsat befandt sig under kirken, men der var ikke mere brug for at åbne kirkegulvet ved begravelser, og man slap for lugtgener under gudstjenesten.<sup>5</sup> Denne konstruktion synes at have haft et forbillede – om end i mindre målestok – i den Reformerte Kirke i København.<sup>6</sup> Uden for København kan man nævne gravkapperne ved Sankt Gertruds tyske kirke i Stockholm, der blev bygget uden for kirken i første halvdel af 1700-tallet,<sup>7</sup> samt en tilbygning fra 1707 til Jacobikirken i Hamborg. Sidstnævnte rummede et gravkapel i stueetagen og en skole på første sal! Muligvis havde allerede den forudgående mindre bygning fra 1559 haft samme disposition.<sup>8</sup> Sankt Petri kirkes gravkapper udmærker sig i denne sammenhæng blot ved deres alder, omfang og grundplan. De blev så store, at der også blev bygget sidefløje, således at der dannedes en gård, der minder om en italiensk *camposanto*. Desuden er Sankt Petri kirkes anlæg fortsat indrettet som gravkapper, hvad der ikke er tilfældet ved mange andre kirker.

Også andre steder forekom der begravelser under kirkens tag, men uden for selve kirkeskibet. Middelalderlige sidekapper kunne blive omdannet til gravkapper, og korsgange blive udstykket til begravelser. Det er vel denne nye anvendelse, der førte til, at så mange middelalderlige korsgange er bevaret i de lutherske lande. Ellers forekom der tilbygninger for én families begravelser (de mest over-

3. *Danmarks Kirker*, København, 1, s. 646f.

4. *Ibid.* 2, v. Jan Steenberg, 1960-65, s. 51-58.

5. *Ibid.* 4, v. Kield de Fine Licht og Elna Møller, København 1973-75, s. 189-193.

6. *Danmarks Kirker*, København, 3, v. Jan Steenberg, København 1966-72, s. 31-33, 61 f., 106-108.

7. *Historik över Tyska församlingens gravkor 1716-1992/Grabgebäude der Deutschen St. Gertruds Gemeinde in Stockholm 1716-1992*, Stockholm 1992.

8. Julius Faulwasser: *Die St. Jacobi-Kirche in Hamburg*, Hamburg 1894, s. 28 f; Hans Stange: *Die St. Jacobi Kirchenschule und ihre Lehrer. Geschichte einer hamburgischen Schule*, Hamburg 1934, s. 171-179; *Die Bau- und Kunstdenkmale der Freien und Hansestadt Hamburg*, bd. 3, Innenstadt. Die Hauptkirchen St. Petri, St. Katharinen, St. Jacobi, ved Renata Klée Gobert og Peter Wiek, Hamburg 1968, s. 166 og 187 f. En del af det forhenværende gravkapel tjente efter 1890 som idrætssal (Stange, s. 182)!

dådige eksempler på denne type er de kongelige kapeller i Roskilde domkirke<sup>9</sup>).

Gravkapellerne ved Sankt Petri og nogle af de ovennævnte kirker var byggede som gravkapeller. Sådanne større anlæg udmærkede sig ved, at menigheden stod som bygherre. Der var tale om en nøje gennemregnet investering, idet de enkelte gravsteder blev solgt eller lejet ud til privatpersoner for bestemte perioder.

Begravelsesafgifterne havde afgørende betydning for menighedernes økonomi. Fra Finland findes der eksempelvis beregninger, der viser, at indtægterne fra begravelser i en række landsogne udgjorde 40 til 50 procent af menighedernes indtægter i 1700-tallet.<sup>10</sup> Ved at kunne tilbyde flere begravelser under kirkens tag end dem under kirkegulvet, voksede indtægterne betydeligt. Det ville dog være forbundet med store vanskeligheder at bestemme gravindtægternes nøjagtige betydning for Sankt Petri kirkes økonomi. Der blev ikke ført ét hovedregnskab, men flere parallelle regnskaber, og til indtægterne må også regnes donationer af andet end penge (for eksempel altervin, kirkeinventar eller ejendomme). Disse kunne indgå meget uregelmæssigt, og det ville være vanskeligt at gøre dem op i penge.<sup>11</sup>

I modsætning til eksempelvis Lybæk<sup>12</sup> fandtes der ved Sankt Petri kirke ikke helt faste satser for begravelserne, eftersom kirkeforstanderne var bemyndigede til at tage mere af de velhavende og mindre af de fattige, men generelt synes det at have været dyrest at blive begravet i selve kirken, specielt ved alteret. Det var ikke helt så dyrt i gravkapellerne og endnu billigere på kirkegården. Det gjorde en forskel i prissætningen, om der var tale om et barn eller en voksen (grænsen gik ved 12 år) eller om liget blev nedsat "til forrådnelse" [*auff die Verwesung*] eller ej. Endvidere var prisen afhængig af gravens størrelse og

9. *Danmarks Kirker*. Københavns Amt, 3, ved Erik Moltke og Elna Møller, København 1951, s. 239-275.

10. Aimo Ahti: "Pitäjän itsehallinto ja kirkon talous Halikonlahden ympäristöpitäjäjissä vapaudenajalla", *Turun historiallisen arkisto*, 13, 1956, s. 5-69, her s. 42 f.

11. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm (forkortet som LA Sjælland): Københavnske Kirkearkiver, nr. 11: Sankt Petri Kirke. Arkivregistratur, 2. udg., 1990, s. 39-54.

12. Renovirte Ordnung, Wegen der Gräber, Capellen, und Kirchen=Gestühle, Item Bestätigung der Leichen, Zusammt der Taxa der Gebühren und Unkosten / für die Kirchen und Derselben / auch andere Bediente. Publiciret Anno 1704. Thomæ Apostoli, *Eines Hoch=Edl. Hochweis. Rahts Der Kayserl. Freyen und des Heil. Röm. Reichs=Stadt Lübeck / Revidirte Ober=Gerichts= auch Nieder=Gast=See= und Appellation=Gerichts, Imgleichen Cantzeley= und andere Ordnungen ... Welche ... auff's neue gedruckt worden*, Lübeck 1727, s. 135-150.

af placeringen i gravkapperne. Det var også muligt at nedsætte et lig i nogle måneder for senere at flytte det et andet sted hen.<sup>13</sup>

Gravsteder kunne blive solgt for et bestemt antal år eller til evig tid, hvilket vil sige, at de kunne gå i arv.<sup>14</sup> Alligevel skulle der betales nye gebyrer for at lade graven åbne ved senere bisættelser. Derimod hørte det til undtagelserne, at et gravsted blev lukket for altid, således at de begravede i ro og fred kunne vente på dommedag.<sup>15</sup>

Ovenstående redegørelse for forholdene i gravkapperne gælder for årtierne omkring 1700. I de følgende århundreder ændrede gravstedernes status og priser sig.

### Tre familiers gravminder

I denne artikel skal tre familiers gravminder undersøges nærmere, til dels ved hjælp af menighedens arkiv.<sup>16</sup> Det vil vise sig, at de enkelte gravminder i tidernes løb tit har skiftet plads. Rekonstruktionen af deres vandringer begynder med tre gravminder, der ofte ikke genkendes som sådanne: lysekroner.

Ned fra næsten hver hvælving i kirkerummet hænger der i dag en lysekrone. De mangler kun i to fag, hvor der også dårligt ville være plads til dem: over alteret og over orglet. Tre af lysekronerne bærer

13. LA Sjælland: Københavnske kirkearkiver, nr. 11: Sankt Petri kirke, H.3: Korrespondence, Kopibøger og journaler, Hovedprotokol A (1679-1714), s. 77-79 (en instruktion for kirkeforstanderen fra 1679), s. 116-119 (reglement fra 1683); Forordning Om Begravelser [dateret 7. 11. 1682], *Kongel. Forordninger Og Aabne Breve ... Fra ... 1670 indtil ... 1683. ...*, København u. å., s. 840-858.

14. Teologisk set er begrebet "til evig tid" problematisk. Strengt taget blev gravstederne solgt "til al tid", ikke for den efterfølgende evighed. Jeg takker teol. dr. Kjell Blücker (Stockholm/Uppsala) for en lang, men ikke endeløs diskussion af dette spørgsmål.

15. [Arend Buchholtz:] „Denkmäler im Dom zu Riga“, *Rigascher Almanach*, 29, 1886, s. 1-57, her s. 29 f. (fra året 1666); Louis Bobé: *Die deutsche St. Petri Gemeinde zu Kopenhagen. Ihre Kirche, Schulen und Stiftungen MDLXXV-MCMXXV*, København 1925, s. 385 (fra året 1783); en gravsten fra 1661 for Ludwig v. Damme og hustru i Sankt Hans Kirke i Riga (ang. familien se Arvo Tering: *Lexikon estländischer, livländischer und kurländischer Studenten an europäischen Universitäten 1561-1800*, udg. v. Jürgen Beyer (=Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, bd. ?), Köln (under udgivelse); Carsten Bach-Nielsen: "Døde med skøde. Bidrag til epitafiets forandelige form og funktion", *Kirkehistoriske Samlinger* 2012, s. 87-111, her s. 96; jf. også Edmund Kizik: „Grabstätten im frühneuzeitlichen Danzig des 16. bis 18. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur hanseatischen Funeralkultur“, oversat af Camilla Badstübner-Kizik, *Kulturgeschichte Preußens königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*, red. Sabine Beckmann og Klaus Garber (=Frühe Neuzeit, bd. 103), Tübingen 2005, s. 157-196.

16. Jf. Jürgen Beyer: „Das Kirchenarchiv“, *Sankt Petri Kopenhagen*, red. Beyer/Jensen (jf. n. 2), s. 181f.

Fig. 1. Gravkapellernes østfløj, hvor gravene lå side om side. Billedet tydeliggør, at der om dagen ikke var brug for oplysning ved lysekroner. De har hængt, hvor de engelske kanonkugler nu ses. Fot. JB.



en indskrift på den store kugle i den nedre ende. På den ottearmede lysekrone i koret kan man læse: “Jochim Wrijde Samit=Macher Anno 1713” [*Joachim Wriede fløjls-mager, år 1713*]<sup>17</sup> (fig. 2). Før den seneste restaurering (1994-99) ved Hans Munk Hansen<sup>18</sup> hang denne lysekrone i nordre sideskibs sydvestre fag, mens den i begyndelsen af 1900-tallet hang i søndre sideskibs vestfag (“til venstre for Hovedindgangen”). Den var blevet flyttet ind i kirken fra gravkapellerne i 1884.<sup>19</sup>

Ét fag længere mod vest hænger den næste lysekrone med indskrift, også med otte arme, men med en anden tekst på kuglen: “\* Christian

17. *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 268, gengiver indskriften som “Jockim Wryde Sammit macker anno 1713”, hvad der ville have betydet en for året 1713 usædvanlig plattysk indskrift. Ved en nærmere betragtelse kan der dog ikke være nogen tvivl om, at der står *h* og *ij* i stedet for *k* og *y*. Alle transskriptioner i denne artikel fra Sankt Petri kirke og fra Helligåndskirken tager udgangspunkt i selve indskriften, ikke i litteraturen om kirkerne.

18. Jf. Munk Hansen: „Die Restaurierung“ (jf. n. 2); Munk Hansen: *Sankt Petri Kirke og gravkapeller* (jf. n. 2); Munk Hansen: ‘*Sankt Petri Kirke. Supplement til Nationalmuseets “Danmarks Kirker” Bind 1, 1958*’, Slots- og Ejendomsstyrelsen, København 2009.

19. Louis Bobé: “St. Petri Kirkes Gravkapeller og Urtegaard”, *Fra Arkiv og Museum. Tidsskrift for Østifternes Historie og Topografi*, 2, 1903-05, s. 193-232, her s. 201 (citát); *Danmarks Kirker*. København, 1 (jf. n. 1), s. 322.





Fig. 2. Lysekroner til minde om Joachim Wriede. Fot. JB.

Karstens \* \* Angeneta Krejers \* Aō 1711: d[en] 25 Aug:” Lysekronen har først siden den seneste restaurering indtaget denne plads (fig. 3). Tidligere hang den i søndre sideskibs vestfag og i 1903-05 endda på sin nuværende plads (“til højre for Prædikestolen”). I 1884 var den blevet flyttet fra gravkapellerne ind i kirken.<sup>20</sup>

Ét fag mod syd, i søndre sideskibs østfag, finder vi den næste lysekroner med indskrift. Den er noget større med sine tolv arme (fig. 4). På kuglen står: “DOCTOR IOHANNES LASSENIUS Aō 1693”.<sup>21</sup> Denne lysekroner hang inden den seneste restaurering i koret, hvor nu Joachim Wriedes lysekroner hænger. Den blev også flyttet ind i kirken fra gravkapellerne i 1884, sammen med de allerede nævnte lysekroner og sammen med fem andre lysekroner, der nu hænger i kirken. De stammer alle fra begyndelsen af 1700-tallet, bortset fra den med Lassenius’ navn på, som er et par år ældre.<sup>22</sup> De har flere detaljer tilfælles, men der er forskel på, hvor mange arme de har: enten otte eller tolv. Armene danner kun én ring. Syv af disse otte lysekroner ligner hinanden

20. Bobé: “St. Petri Kirkes Gravkapeller” (jf. n. 19), s. 201 (cit); *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 268. Navnet optræder også som *Carstens* eller *Carstensen*.

21. Jf. *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 268.

22. *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 321f.



Fig. 3. Lysekroner til minde om Christian Karstens og Angeneta Kreyers. Fot. JB.

så meget, at man fristes til at tro, at de er blevet til ved én og samme bestilling. På den anden side viser to lysekroner tydelige spor af senere ændringer. På Lassenius' og Wriedes lysekroner må den stjerne, som forbinder kuglen med dens allernederste del, være en senere tilføjelse, da den dækker en smule over indskriften i Lassenius' tilfælde (én af stjernens spidser er meget præcist placeret ind i A'et ved "Aö"! ) og over en del af indramningen hos Wriede. Det kan tænkes, at menigheden bestilte et større antal lysekroner og senere fik nogle sponsorer til at betale for dem, men det er også muligt at lysekronerne først ved senere reparationer fik et mere ensartet præg. De blev jo sammenføjet efter "samlesætprincippet",<sup>23</sup> og derfor var det forholdsvis nemt at få dem til at ligne hinanden lidt mere.

Lysekronen midt i kirken med to ringe à tolv arme har derimod altid hængt i kirken.<sup>24</sup> Lysekronen i tårnrummet er en ny kopi af denne.<sup>25</sup>

23. Jf. Erdmute Beate Mascher: *Kronleuchter. „Lux ad illuminandas gentes“, Studien zu Schafikronleuchtern aus Messing des 16. bis 18. Jahrhunderts in Norddeutschland*, utrykt disputats, Kiel 2004, bd. 1, s. 41.

24. LA Sjælland: Københavnske kirkearkiver, nr. 11: Sankt Petri kirke, H.3: Korrespondance, Kopibøger og journaler, Hovedprotokol B (1715-1735), s. 566; *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 321f.

25. Munk Hansen skrev i 2000 i *Sankt Petri Kirke og gravkapeller*, s. 50: "Alle kirkens





Fig. 4. Lysekrone til minde om Johannes Lassenius. Fot. JB.

Kun de tre omtalte lysekroner bærer indskrifter. De andre fremstår som anonyme, og derfor kan der ikke siges så meget om dem. Alle lysekroner i kirken har i øvrigt været elektrificerede i lang tid. Sankt Petri kirke ejer ikke længer nogen lysearm – altså en type stage fæstnet på væggen eller en pille; tidligere fandtes sådanne dog i kirken.<sup>26</sup>

Navnene fra lysekronerne møder vi igen i gravkapellerne og i urte-

---

messinglysekroner der var mere eller mindre defekte er blevet sat i stand. Dertil er der udført kopier til erstatning af to helt ubrugelige kroner.” Desværre oplyses ikke, hvilke lysekroner det drejer sig om. I 2009 hedder det hos samme forfatter: “De 9 gamle lysekroner af messing er alle blevet restaureret og hængt tilbage på deres gamle pladser, bortset fra lysekronen der befandt sig på orglets nuværende plads og nu hænger, hvor orglet tidligere befandt sig. Derudover er der ophængt en ny messingkrone i det frilagte tårnrum i vest af samme type som de eksisterende”, Munk Hansen: *Sankt Petri Kirke. Supplement*, s. 21. Det er ikke særligt sandsynligt, at lysekronerne blev hængt om i anden halvdel af 1900-tallet, dvs. efter at deres placering var blevet beskrevet i *Danmarks Kirker*. København, 1. Sandsynligvis hænger kun den store lysekrone i midten af kirken fortsat på samme sted som inden restaureringen. Den synes i øvrigt at være det eneste inventarstykke i hele kirkerummet, der altid har befundet sig på sin nuværende plads (siden 1733). Selv alteret er blevet flyttet et par decimeter, og prædikestolen er blevet sænket.

26. LA Sjælland, Sankt Petri kirke, Hovedprotokol A (jf. n. 13), s. 55; *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 322.

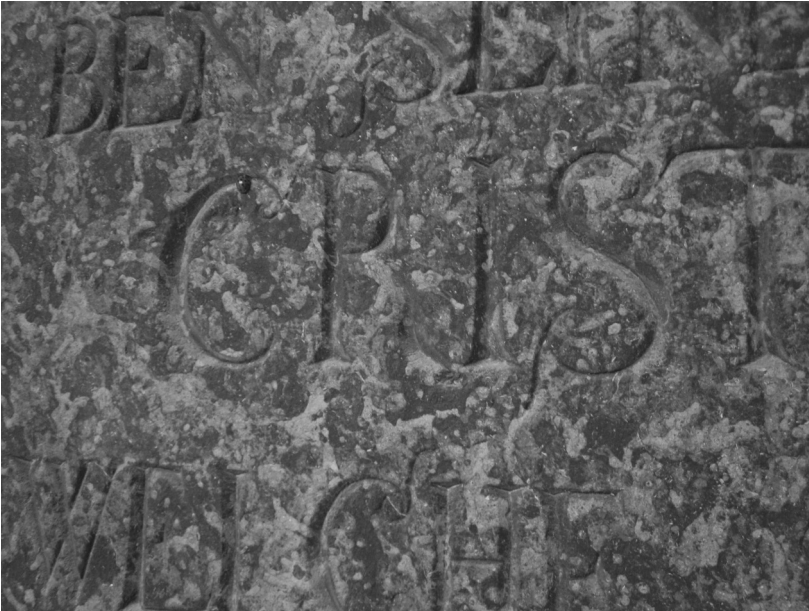


Fig. 5. Detalje af gravsten over Joachim og Christina Wriede. Bemærk stavefejlen i fruens fornavn. Fot. JB.

gården. Det lidt mærkelige navn urtegård (*Krautgarten*, i dag *Kräutergarten*) har været anvendt om gården mellem gravkapellernes fløje siden anlæggelsen i 1681. Således optræder ordet *Krautgarten* allerede på en mindetavle fra 1681.<sup>27</sup> Denne urtegård har fra begyndelsen udelukkende været anvendt til begravelser. Den har aldrig været nogen køkkenhave. Ordet *urtegård* brugtes også ved andre kirker.<sup>28</sup>

På urtegårdens nordlige mur helt til højre, under en del af det forhenværende telefonhus, finder vi atter Joachim Wriedes navn (fig. 5)<sup>29</sup>, nu i indskriften på en oprejst stående gravsten: “DIESER STEIN UND BEGRÄBNIS || GEHORET JOCHIM WRIEDE || BURGER UND SAMMIT MACHER || UND FABRICATEUR DER SEIDEN||MANUFACTUR ALHIER IN COPEN||HAGEN UND SEINEN ERBEN || UND LIGET HIR UNTER BEGRAL||BEN SEINE SEHL: HAUS FRAU || CRISTINA [*recte*: Christina] WRIEDE || WELCHE ANNO 1710 ADI

27. *Danmarks Kirker*. København 1, s. 275.

28. Forordning Om Begravelser (jf. n. 13), s. 850; *Ordbog over det danske Sprog*, bd. 25, København 1950, sp. 1503.

29. Både fornavnet (Joachim, Jochim, Jochum) og efternavnet (Wrede, Wriede, Wrijde) optræder i mange varianter. Her bruges den form, der anvendes hos P[eter] Kr[istiansen]: “Wri(e)de, Joachim”, *Weilbach. Dansk kunstnerleksikon*, bd. 9, København 2000, s. 182.



Fig. 6. Gravsten over Christian Karstens og Angeneta Kreyers. Fot. JB.

[recte: am] 26 || APRIL IN GOTT DEM HER||REN ENTSLAFLEN IHRES ALTERS ||  
INS 76 JAHR.|| CHRISTUS IST MEIN LEBEN || STERBEN IST MEIN GEWINN” [Denne  
sten og begravelse tilhører Joachim Wriede, borger og fløjlsmager og  
silke-manufacturets fabrikatør her i København samt hans arvinger. Og  
ligger herunder begravet hans salige hustru Christina Wriede, som  
bortsov i Herren den 26. april 1710 i sit 76. år. Christus er mit liv, at  
dø er min gevinst]. Gravstenens oprindelige placering var ikke som  
oprejst, men liggende på gulvet, dog på et andet sted. Indtil 1904 lå  
gravstenen over grav nr. 18 i gravkapellernes østfløj.<sup>30</sup>

Længere til venstre, ude i det fri, men også oprejst mod muren,  
træffer vi Christian Karstens og hans kone igen: “CHRISTIAN KARSTENS  
|| ANGENETA KREYERS || UND IHRE ERBEN || ANNO 1691” [Christian  
Karstens, Angeneta Kreyers og deres arvinger, år 1691] (fig. 6). Da-  
toen ligger tyve år før lysekronens årstal. Det skal jeg vende tilbage  
til. Også denne sten lå indtil 1904 i østfløjen, i dette tilfælde over grav  
nr. 13.<sup>31</sup>

30. Bobé: “St. Petri Kirkes Gravkapeller”, s. 208 (ny nr. 14); Bobé: *Die deutsche St. Petri  
Gemeinde*, s. 406 (i denne publikation fra 1925 placerer Bobé stenen “an der Süd-mauer”,  
men det er nok en trykfejl for “Nord-mauer”); *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 367.

31. Bobé: “St. Petri Kirkes Gravkapeller”, s. 209 (ny nr. 20); Bobé: *Die deutsche St. Petri*

Mens gravstenene ved mange andre kirker ofte blev genanvendt ved tilføjelse af nye indskrifter eller udslettelse af gamle,<sup>32</sup> ses dette ikke ved Sankt Petri kirke. Det kan have flere grunde. Dels er næsten ingen gravsten fra selve kirken bevaret, dels er de bevarede sten muligvis blevet udvalgt for deres smukke udseendes skyld og endelig voksede menigheden stærkt efter midten af det 17. århundrede. Det kan betyde, at der måske ikke fandtes så mange herreløse gravsten, der let kunne blive ofre for genbrug, som ved ældre kirker. Sandsynligvis forsvandt kirkens middelalderlige gravsten allerede i de årtier efter reformationen, da bygningen tjente som kanon- og klokkestøberi.

Også den tredje lysekroner er forbundet med et gravminde i kapellerne, nemlig et epitafium over Johannes Lassenius – menighedens mest berømte præst (fig. 7). Før den seneste restaurering stod det i kirkens nordre sideskib.<sup>33</sup> Det var blevet flyttet ind i kirken i 1865.<sup>34</sup> En restaurering i 1783 derimod synes ikke at have medført en omflytning.<sup>35</sup> Siden den seneste restaurering har epitafiet igen stået i gravkapellernes østfløj på sin oprindelige plads ved begravelse nr. 20.<sup>36</sup> Epitafiet blev skabt af den berømte billedhugger Thomas Quellinus, der stammede fra Antwerpen.<sup>37</sup> Det er fortsat et meget flot epitafium, selv om en del af dets udstyr er gået tabt i tidens løb.<sup>38</sup> Anbringelsen af teksten på indskriftstavlen er derimod mindre professionel og blev muligvis udført af elever: Linjerne er ikke ordentligt centreret, og ved nogle af dem er der ikke tilstrækkeligt med plads til de sidste bogstaver. Efter nogle ord er punktum, der bruges til at adskille ordene, blevet glemt. Desuden indeholder teksten et par stavfejl.

Stavfejl optræder ikke kun i den latinske tekst på Lassenius' epitafium, men også ved Wriedes tysksprogede gravsten. Naturligvis kan

---

*Gemeinde*, s. 405 (igen fejlagtigt lokaliseret til "Südmauer"); *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 366 (foto s. 403).

32. J[ohn] W[ilhelm] Hamner: *Visby domkyrkas gravstenar* (= Gotlands gravstenar, bd. 1), Stockholm 1933; Vibeke Michelsen: "Genbrug af gravsten", *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*, red. Hugo Johannsen, København 1983, s. 181-200.

33. *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 391-393. Oplysningen hos Bobé: "St. Petri Kirkes Gravkapeller", s. 206, at epitafiet dengang befandt sig "i Kirkens Kor", er muligvis forkert.

34. *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 276, 337, 367.

35. Bobé: "St. Petri Kirkes Gravkapeller", s. 206.

36. Munk Hansen: *Sankt Petri Kirke. Supplement*, s. 14, 30, 32, 36.

37. B[irgitte] B[øggild] J[ohannsen]: "Quellinus, Thomas", *Weilbach. Dansk kunstnerleksikon*, bd. 6, København, 1997, s. 495 f.

38. *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 391.



Fig. 7. Epitafium over Johannes Lassenius fra det tidspunkt, da det endnu befandt sig i selve kirkebygningen. Fot. Nationalmuseet.

man argumentere således, at stenhuggerne ikke kunne latin, og – i København – heller ikke nødvendigvis tysk, men ved denne tid var det ret almindeligt med stavfejl i indskrifter, også når der anvendtes andre materialer. Årsagen må være, at håndværkerne lærte at udføre bogstaverne på smukkeste vis, men at de ellers ikke var mestre i de boglige kunster og derfor nemt kom til at læse forkert i deres forlæg. Mange af de enkle gravstene blev næppe udført af de fra kunsthistorien kendte billedhuggere, men af mere håndværksmæssige udøvere af faget.<sup>39</sup>

Nu tilbage til Lassenius' gravskrift. Den er skrevet i såkaldt stenstil:<sup>40</sup>

39. Jf. Jürgen Beyer: "Den så kallade stenhuggergravstenen från 1570-talet i Vamlingbo kyrka på Gotland. Text, tolkning och bakgrund", *Fornvännen*, 106, 2011, s. 113-126; Jürgen Beyer: „Stiftung, Plazierung und Funktion von Wand- und Kronleuchtern in lutherischen Kirchen“, *Zeitschrift für Lübeckische Geschichte*, 92, 2012, s. 101-150, her s. 106-110.

40. Jf. Per S. Ridderstad: *Konsten att sätta punkt. Anteckningar om stenstilens historia 1400-1765* (disp. Stockholm) (= Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademis handlingar. Filologisk-filosofiska serien, bd. 14), Stockholm 1975.



“D. O. M. S.<sup>41</sup> || SACRI. FORI. PRINCEPS. || ORATORUM. DISERTISSIMUS. || D. IOHANNES. LASSENIUS. || IN. POMERANIA. CLARISSIMO. LOCO NATUS. || ACCEPTO. IN. PATRIA. BONARUM. ARTIUM. CULTU. || IN. EXTERIS. ELEGANTIORIS. VITAE. PARATU. || SCIENTIAS. ET. HUMANITATEM. PIETATEM. ET. NUMINIS. CULTUM || DIU. IN. HOLSATIA. FELICITER. DOCUIT. || FIDUS. MAGISTER. RELIGIOSUS. ANTISTES. VENERABILIS. PRÆPOSITUS || IN. METROPOLITANA. HAC. URBE. SACRAM. HANC. ÆDEM. VOCE. ANIMAVIT. || ACADEMIAM. CONSILIIS. REXIT. || VIVUS. PROFUISSET. OMNIBUS. SI POTUISSET. SED. MEMBRA. FRACTUS. MALE. FLABITAVIT [*recte: flagitavit*] || DONEC. DIU. EXERCITUM. CORPUS. PERTÆSUS. SERRENI [*recte: terreni*]. PONDERIS. ULTRO. EXCUSSIT. ANIMUS || DICTO. MARITÆ. ET. CATHE- DRÆ. LIBERIS. ET. LIBRIS. POSTREMO. VALE. || INTERIM. BIS. CONIUX. CUIQUIS [*recte: quinquies*]. PARENS. NUNC. COELO. ASSERTUS. || EXUVIAS. MAGNÆ. ET. DESIDERATISSIMÆ. ANIMÆ. ANGUSTO. SARCOPHAGO || PER. NOBILISSIMAM. DOMINAM. IESIAM. WILDENIAM. CONIUGUM. SECUNDAM. || ET. SUPERSTITES. FLÆREDES [*recte: hæredes*]. PASSUS. EST. CONDI. || VIXIT. ANNOS. LVI. MEN- SES. SEX. DIES. SEX. MORTUUS. MDCXCII. DIE. AUGUSTI. XXIX. || CIRCUMVOLAT. FAMA. MAXIMI. INGENII. RELICTA SPOLIA. || QVÆ. COELO. UT. ASTRUM. LUCENS. INSCIA. FINIS. IGNARA. PERIODI. || IN. OMNIUM. ANIMIS. COLITUR. UTRIQVE. EQVIDEM. || GERMANIÆ. ET. UNIVERSO. ORBI. LITERARIO. || SUMMUM. IACTURÆ. ET. DOLORIS. SED. SOLI. DANIAE. || IMMORTALIS. DESIDERII. TRISTISSIMUM. AR- GUMENTUM. || P.<sup>42</sup> OWWORM. ELOQUENTIÆ. PROE. [*recte: prof.*] REG<sup>43</sup> [*Viet til den bedste og største gud. Den hellige talerstols koryfæ, den mest velformulerede orator, dr. Johannes Lassenius, født i Pommern af en berømt slægt. Efter i hjemlandet at have modtaget undervisning i de gode kunster og i udlandet at have tilegnet sig elegante omgangsformer, underviste han længe i Holsten med held i videnskaberne og literaturen, i fromheden og det guddommeliges dyrkelse som en tro lærer, samvittighedsfuld præst og ærværdig provst. I denne hovedstad besjælede han dette tempel med sin røst. Han styrede universitetet med sine råd. Mens han levede ville han have været alle til gavn, hvis han havde kunnet, men, svækket, overanstrengte han lemmerne, indtil sjælen, der var meget træt af den i lang tid plagede krop, frivilligt rystede denne jordiske byrde af sig, efter at have til sidst sagt farvel til ægtefællen, prædikestolen, børnene og bøgerne. Han nåede at gifte sig to gange og at få fem børn, inden han blev rykket bort til himlen. Den store og dybt savnede sjæls jordiske rester lagdes i en trang kiste af den ædle frue Geske Wilde, hans anden hustru, og de overlevende arvinger. Han*]

41. Deo optimo maximo sacrum.

42. Posuit.

43. Jf. Bobé: *Die deutsche St. Petri Gemeinde*, s. 357.



*levede i 56 år, seks måneder, seks dage; døde den 29. august 1692. Rygtet om en enorm begavelse flagrer omkring hans efterladte levninger, som lyser på himlen som en stjerne, hvis ende og bane er ukendte, opskattet af alle. Sandeligen, både for Tyskland og hele den litterære verden en kolossal årsag til tab og smerte, men alene for Danmark en umådeligt sørgelig årsag til udødelig længsel. Opsat af O. W. Worm, kgl. professor i veltalenhed].*

Ud over den lange gravskrift på indskriftstavlen findes også en kort tekst på korsets stamme, nemlig "Spes Mea Christus" [*Kristus er mit håb*]. Den lange indskrift er én af de få, hvor forfatteren nævnes. Her var der tale om en professor i veltalenhed,<sup>44</sup> hvilket forklarer, at det latinske er elegant, men ikke ligefrem letforståeligt. Billedhuggeren forstod givetvis ikke meget af teksten.

Der hørte endnu et gravminde til familien Lassenius. Præstens enke, Geske Wilde (død 1709), omtales på et forgyldt broncerelief, som tidligere var anbragt på hjørnet mellem gravkapellernes øst- og sydføj ("arkadepillen ind til sydføljen").<sup>45</sup> Desværre forsvandt det, inden den sidste restaurering påbegyndtes.<sup>46</sup>

## Begravelser i gravkapperne

Af alle de omtalte gravminder er det kun Lassenius' epitafium, der i dag igen befinder sig på sin oprindelige plads, nemlig i gravkappelernes østfløj. Her havde alle tre familier deres gravsteder (fig. 1).

Christian Karstens fik overdraget begravelse nr. 13 den 7. april 1691 som en erstatning, fordi han havde ejet en begravelse i den del af kapellet, der blev nedrevet i forbindelse med udvidelsen af nordre sideskib. Han måtte dog betale 40 rigsdaler for, at byttet kunne komme på plads. Den nye grav var en jordbegravelse.<sup>47</sup> Gravstenen er dateret til det år, Karstens overtog det nye gravsted, men der skulle gå 20 år, inden den første begravelse fandt sted hér.

Joachim Wriede købte halvdelen af begravelse nr. 18 den 27. april 1706, mens den anden halvdel var blevet solgt til Conrad Brandt den

44. Angående Ole Willumsen Worm se H[olger] Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, bd. 9, København 1932, s. 198 f.

45. Danmarks Kirker. København, 1, s. 367.

46. Munk Hansen: *Sankt Petri Kirke. Supplement*, s. 32.

47. LA Sjælland: Københavnske kirkearkiver, nr. 11: Sankt Petri kirke, J: Begravelser, Protokol over gravstederne i kirken og kapperne (1625-1885), fol. 171r; jf. også LA Sjælland, Sankt Petri kirke, Hovedprotokol A (jf. n. 13), s. 155 f.; *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 366.

13. april 1706.<sup>48</sup> Også her var der tale om en jordbegravelse. Den kostede 60 rigsdaler.<sup>49</sup>

Johannes Lassenius havde derimod ikke købt sig et gravsted, mens han var i live. Han blev den 19. september 1692 nedsat i den murede begravelse nr. 20. Lassenius' begravelse betegnede i regnskabet som "frey" [*gratis*],<sup>50</sup> men det vedrører åbenbart kun bisættelsen, ikke gravstedet. Lassenius' familie fik dog gravstedet forholdsvis billigt. I en fortegnelse over gravstederne står, at ved Lassenius' død "ist diese Grabstätte auf der Kirchen kosten Gemauert und verfertiget worden, auch sogleich auf Speciale Concession des hohen Herrn Kirchen Patrono [sic] ... gegen eine Recognition von 50 R[eichstalern] zur Ruhe=Städte für des Sehl: Herrn Doctor Lassenius verstorbenen Leichnamb, wie auch seiner nachgelassenen Frau Wittwe, Biß zur verwesung gegönnet worden" [*er dette gravsted for kirkens regning blevet muret og forfærdiget, og med det samme med den høje herr kirkepatrons specielle tilladelse ... mod et gebyr på 50 rigsdaler tilladt som hvilested indtil forrådnelsen for salig herr dr. Lassenius' afdøde krop ligesom for hans efterladte enke*]. Når kirken senere modtog beløbet, blev der udstedt et bevis vedrørende gravstedet. Lassenius' enke Geske Wilde blev begravet her i 1709.<sup>51</sup>

Ved en muret begravelse som i Lassenius' tilfælde blev kisterne stillet i et slags kælderrum og var ikke direkte udsat for de normale nedbrydelsesprocesser med orme og alskens mikroorganismer, hvis gravkammeret var ordentligt ventileret.<sup>52</sup> Louis Bobé oplyste i 1925, at kisterne for Lassenius og hans enke dengang stod i gravkælderen, og at der på væggen hang et krucifiks fra Lassenius' kiste.<sup>53</sup>

På samme måde som den dag i dag ved Christians Kirke på Chri-

48. I den nye nummerering fra 1820erne har disse to gravsteder fået to forskellige numre, nr. 14 (Wriede) og nr. 15 (Brandt).

49. LA Sjælland, Sankt Petri kirke, Protokol over gravstederne (jf. n. 47), fol. 176r, 177r; jf. også Danmarks Kirker. København, 1, s. 367.

50. Louis Bobé: "Bidrag til dansk Personalhistorie under Christian V og Frederik IV. Uddrag af St. Petri Kirkes Begravelsesregnskaber for Aarene 1667-1725. Udgivne med Anmærkninger væsentlig efter utrykte Kilder", *Personalhistorisk Tidsskrift*, 2. r. 3, 1888, s. 271-293; sst. 2. r. 4, 1889, s. 1-38, her s. 3.

51. LA Sjælland, Sankt Petri kirke, Protokol over gravstederne (jf. n. 47), fol. 179r; Bobé: "Bidrag til dansk Personalhistorie" (jf. n. 50), s. 12; jf. også *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 367.

52. Jf. *Sankt Olai Kirke. Restaureringen af Helsingør Domkirke 2000-2001 og undersøgelse af de borgerlige begravelse*, red. Lone Hvass et al., Helsingør 2001.

53. Bobé: *Die deutsche St. Petri Gemeinde*, s. 227.

stianshavn<sup>54</sup> var gravstedernes numre tidligere anbragt synligt i Sankt Petris gravkapeller. I midten af 1900-tallet kunne *Danmarks Kirker* konstatere: “Tallene står påmalede eller indridsede på vægpillerne. Dog er den almindelige nummerering ikke ældre end 1820’erne. Før den tid havde hver fløj af kapellet sin egen inddeling, og nummereringen begyndte for hver fløj forfra ... Enkelte steder ses den ældre nummerorden endnu; således skimtes ved Pelts monument et nr. 14 malet på en hvælvingsskappe”.<sup>55</sup> Desuden har der inden restaureringen “kunnet ses svage rester af en tidligere påmalet nummerering på nogle af sarkofagerne”,<sup>56</sup> men nu er de sidste spor af denne nummerering desværre borte.<sup>57</sup> Ved at skifte fra en fløjvis til en gennemgående nummerering gik Sankt Petri kirke imod den almindelige trend ved husnummereringer. Da matrikelnumrene blev indført i København, blev hele kvarterer gennemnummererede. Fra slutningen af 1700-tallet blev det almindeligt synligt at påføre husene disse numre. Først i 1859 fik hver gade sin egen nummerering med husnumre, mens matrikelnumre fremover mest brugtes administrativt. En lignende udvikling foregik i mange andre byer.<sup>58</sup>

Oprindeligt må vi forestille os arrangementet således, at der over jordbegravelserne fandtes en gravsten, mens de murede begravelser ofte kun dækkedes af en trælem, der gjorde det lettere at genanvende gravkammeret ved nye dødsfald i familien. Også jordbegravelsespladserne blev selvfølgelig genanvendt, men træ lagt på jord ville ikke holde i særlig lang tid. Ved gravstenen var det ikke så vigtigt som i dag, at den præcist fortalte om alle, der var begravet under den. Karstens’ gravsten måtte således vente i to årtier på, at nogen blev begravet under den, og da det så skete, blev indskriften ikke ændret; nok fordi den fortsat fuldtud udfyldte den vigtigste funktion, gravsten havde på den tid, nemlig at markere, hvem der ejede graven.<sup>59</sup> Det var langt mindre vigtigt at skrive på stenen, hvilke lig, der fandtes under den. På

54. *Danmarks Kirker*. København, 4, s. 190.

55. *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 337.

56. Venligt meddelt af Hans Munk Hansen, den 14. 9. 2010.

57. Derimod er nyere numre bevarede på en gravsten for familien Pelt og på en mindetavle for familien Scheuermann (for placeringen, se Munk Hansen: “Die Restaurierung”, s. 168; Munk Hansen: *Sankt Petri Kirke. Supplement*, s. 29).

58. Bjørn Westerbeek Dahl: *Københavnske jævnførelsesregistre 1689-2008* (<http://www.kobenhavnshistorie.dk/bog/matrikel>; senest læst den 2. 1. 2013); Jürgen Beyer: „Adressen von Druckern, Verlegern und Buchhändlern im 18. Jahrhundert. Zugleich ein Beitrag zur Diskussion über ein VD18“, *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 31, 2006, s. 159-190, her s. 162.

59. Jf. Beyer: “Stiftung” 2012, s. 131.

lignende vis nøjes Wriedes gravsten med at angive navnet på det første lig, der blev nedsat i graven.

I Svaneke kirke på Bornholm fandtes en gravsten med følgende i denne sammenhæng meget sigende indskrift: “Denne Steen haver Erlig Mand Hans Dich, Borger udi Svanike ladet legge her i Svanike Kirke formedelst sin egen Bekostning, under hvilken Steen, hand med sin kiære Hustrue Johanne Jens Datter, agter at hviile deres Been, naar HERren vil de skulle skilles fra denne Verden; nu her udhuggen Aar 1622. Gud give det maae blive den Christelige Kirke til Ære, og os til Salighed, amen ! og døde Hans Dich d. Anno S. Johanne Hans Dichs døde d. XIV. Sept. Ao. 1627. hvis Siæl Gud haver.”<sup>60</sup> Konen døde åbenbart først. Efter mandens død blev dødsdagen ikke tilføjet til indskriften.

Hvis familien rådede over tilstrækkelige midler, fik man også lavet andre gravminder som for eksempel et epitafium, en lysekrone eller en lysearm. For Joachim Wriede fandtes tidligere muligvis et lille epitafium, men det er ikke bevaret.<sup>61</sup> Der kunne anføres mange eksempler på lysekrone som gravminder fra andre lutherske kirker, men her vil vi nøjes med at nævne en lysekrone i den københavnske Helligåndskirke, hvis indskrift fortæller: “TIL HELLIG GÆSTES CAPELS GLANDS, ZIIR OG NÛTTE GAV JEG CHRISTIAN SAMUEL KAALUND URTEKRÆMMER OG CONDITOR I KIÖBENHAUN. SAMT EÿERE TIL BEGRAVELSET 30. DENNE KRONE d[en] 28 OCTOB<sup>r</sup> 1763”.<sup>62</sup> Også her var gravene åbenbart synligt nummererede.

Der synes at mangle dokumentation for, hvor i gravkapellerne de tre lysekrone oprindeligt var anbragt. Det mest sandsynlige er, at de hang ved donators grav, som det ellers var kutyme ved private donationer af lysekrone og lysearme til kirker.<sup>63</sup> Muligvis blev de senere flyttet rundt inden for i gravkapellerne, inden de i 1884 vandrede videre til kirken.<sup>64</sup>

60. [Laurids de Thurah:] *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse, Over ... Bornholm ...*, København 1756, s. 160; jf. også *Danmarks Kirker*. Bornholm, ved Otto Norn, C. G. Schultz og Erik Skov, København 1954, s. 106.

61. Testamente af 13. 10. 1712 (jf. n. 76). Epitafiet skulle betales af boet, ikke af kirken, som *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 414, fejlagtigt skriver.

62. *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 697f. (med enkelte forskelle i transskriptionen); for Kaalunds gravminde i kapellet, se s. 704.

63. Beyer: “Stiftung” 2012, s. 129–135; Jürgen Beyer: “The ritual context of chandeliers and sconces in early modern Lutheran churches”, *Art and ritual in late medieval and early modern Northern and Central Europe*, red. Krista Kodres og Martin Jänes, Frankfurt/M. 2013 (under udgivelse).

64. *Danmarks Kirker*. København, 1, s. 326, skriver uden kildehenvisning, at de indtil 1884 hang i sydfløjen.

Der synes ikke at have været tilknyttet lyslegater til de tre lysekroner i gravkapperne, som man kender det fra donationer til kirker. Muligvis var lyslegater ikke nødvendige ved lysekroner i gravkapperne, fordi den afdødes familie satte lys på alle stager ved begravelser.<sup>65</sup> Lys var der under alle omstændigheder brug for, fordi begravelserne ofte fandt sted om aftenen.<sup>66</sup>

## Baggrundsinformationer om de tre familier

En del er kendt om de tre familier, eller i det mindste om de tre mænd.<sup>67</sup> Christian Karstens var brygger (nogle gange betegnes han også som baker). Han blev kirkeforstander i 1698.<sup>68</sup> Karstens døde under pesten og blev begravet den 26. august 1711.<sup>69</sup> Datoen 25. august på lysekronen er nok hans dødsdag. Eftersom pesten hærgede i byen, blev lysekronen givetvis først fremstillet og ophængt et godt stykke tid senere. Hans enke blev begravet ved hans side den 14. maj 1717.<sup>70</sup>

Joachim Wriede betegnes på lysekronen som fløjlsmager, mens gravstenen kalder ham for fløjlsmager og silkemanufacturs fabrikatør. I 1702 fremstillede han et prospekt af København på silkedamask. To eksemplarer er bevarede, det ene på Rosenborg, det andet på Gissel-feld.<sup>71</sup> Gravstenen oplyser, at hans første kone, Christina, døde den 26. april 1710. Det er måske ikke helt korrekt, fordi det andetsteds betegnes som begravelsesdagen!<sup>72</sup> Senest den 13. juni samme år var han gift igen!<sup>73</sup> Det ægteskab varede dog ikke særligt længe, da hans næste

65. Man kan måske sammenligne med forholdene i det livlandske Dorpat (Tartu), hvor der i 1741 opstod en strid om, hvordan lysestumperne efter begravelserne skulle fordeles blandt kirkens personale – se Beyer: “Stiftung” 2012, s. 124f. Voks var en dyr råvare. Derimod betegner den indtil 1676 hyppige bemærkning “Die grossen Lichter” i Sankt Petris begravelsesregnskaber måske kun to lys, fordi man under den 24. 6. 1675 ser “2 Paar gr. L.”, Bobé: “Bidrag til dansk Personalhistorie”, s. 283.

66. Jf. Bobé: “Bidrag til dansk Personalhistorie”, hvor den hyppige forkortelse “Ab.” ved fortegnelsen af begravelser betyder “Abends”.

67. Desværre synes der ikke at være bevaret skifter efter de her omtalte personer på LA Sjælland.

68. Bobé: *Die deutsche St. Petri Gemeinde*, s. 351.

69. Bobé: “Bidrag til dansk Personalhistorie”, s. 17.

70. LA Sjælland, Sankt Petri kirke, Protokol over gravstederne (jf. n. 46), fol. 171r; Bobé: “Bidrag til dansk Personalhistorie”, s. 26.

71. Kristiansen: Wri(e)de (jf. n. 29). Kristiansen kender ikke til Bobés arbejder. Derfor er hans artikel blottet for biografiske oplysninger.

72. LA Sjælland, Sankt Petri kirke, Protokol over gravstederne (jf. n. 46), fol. 177r; Bobé: “Bidrag til dansk Personalhistorie”, s. 14.

73. Rigsarkivet (forkortet som RA), Danske Kancelli, D: Perioden 1699–1771, Nr. 18: Sjællandske Registre 1709–10, fol. 405r–407r (konfirmation af ægtefællernes testamente).

kone, Anna, begravedes den 6. september 1711.<sup>74</sup> Sandsynligvis døde hun af pesten. Den 21. februar 1718 blev det Joachim Wriedes tur til at blive begravet (efter at være død den 15. februar). Det skete i hans gravsted i kapellet.<sup>75</sup> Den 13. oktober 1712 havde Joachim Wriede og hans tredje kone Catharina Schacht gjort et testamente, hvori de udlovede 1000 rigsdaler. Renterne skulle gå til lige dele til menighedens fattige og til trængende skolebørn.<sup>76</sup> Hans tredje kone døde først i 1730 efter et have indgået et nyt ægteskab.<sup>77</sup>

Johannes Lassenius var født i Pommern i 1636. Han døde den 29. august 1692. Årstallet 1693 på lysekronen er altså ikke hans dødsår, men betegner sandsynligvis det år, lysekronen blev hængt op. Lassenius var præst ved Sankt Petri kirke og havde vundet sig et navn som prædikant og forfatter af opbyggelig litteratur.<sup>78</sup> Som det antydes på

74. LA Sjælland, Sankt Petri kirke, Protokol over gravstederne (jf. n. 47), fol. 177r: "eine Leiche"; Bobé: "Bidrag til dansk Personalhistorie", s. 18: "seine Fr[au]". I en note skriver Bobé fornavnet og meddeler, at Wriedes kone blev begravet i kirken i sin tidligere mands grav.

75. Bobé: "Bidrag til dansk Personalhistorie", s. 26.

76. Rigsarkivet, Danske Kancelli, D: Perioden 1699–1771, Nr. 18: Sjællandske Registre 1713–14, fol. 277v–281r; LA Sjælland, Sankt Petri kirke, Hovedprotokol A (jf. n. 13), s. 618–622. Bestemmelserne blev overført til Wriedes næste testamente: RA, Danske Kancelli, D: Perioden 1699–1771, Nr. 18: Sjællandske Registre 1717–18, fol. 307v–310r. Testamentet nævner hverken lysekrone eller lyslegat, men derimod et epitafium. Ang. testamentet jf. også *Samlinger af Publique og Private Stiftelser, FUNDATIONER og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge ...*, udg. Hans de Hofman, Bd. 9, København 1763, s. 188 f.; LA Sjælland: Københavnske kirkearkiver, nr. 11: Sankt Petri kirke, F: Legater og stiftelser, Fortegnelse over foundationer 1634–1743, fol. 9v f., 18v; LA Sjælland, Sankt Petri kirke, Hovedprotokol B (jf. n. 24), s. 89. Wriedes tidligere testamenter indeholdt ingen donation til kirken: RA, Danske Kancelli, C: Perioden 1660–99, Nr. 6: Sjællandske Registre 1696–97, fol. 274r–275v; D: Perioden 1699–1771, Nr. 18: Sjællandske Registre 1709–10, fol. 405r–407r.

77. Bobé: "Bidrag til dansk Personalhistorie", s. 26.

78. Bjørn Kornerup og Jens Glebe-Møller: "Lassenius, Johannes", *Dansk biografisk leksikon*, bd. 8, København <sup>3</sup>1981, s. 613f.; P[hilip] M. Mitchell: "Johann Lassenius und seine 'Tisch-Reden'", *Virtus et Fortuna. Zur deutschen Literatur zwischen 1500 und 1700. Festschrift für Hans-Gert Roloff zu seinem 50. Geburtstag*, red. Joseph P. Strelka og Jörg Jungmayr, Bern, Frankfurt/M. og New York 1983, s. 544–556; Gerhard Dünnhaupt: *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*, Bd. 4 (= Hiersemanns bibliographische Handbücher, bd. 9, IV), Stuttgart <sup>2</sup>1991, s. 2479–2511; Jürgen Beyer: „Johannes Lassenius. Ein lebendes Predigtexempel?“, *Sankt Petri Kopenhagen*, red. Beyer/Jensen, s. 23–32; samme: "Sophie Charlotte Weigbers", sst., s. 39–43.



epitafiet, havde han gjort mange og lange studierejser gennem adskillige europæiske lande, havde været rektor for latinskolen i Itzehoe i Holsten og senere ikke langt derfra provst og hofprædikant i Barmstedt.

## Afslutning

Oprindeligt var alle gravminder for én familie samlet samme sted, nemlig ved graven. Over graven lå gravstenen, på væggen var epitafiet anbragt, og ned fra hvælvingen hang lysekronen. Især ved adelige begravelser kunne der tilføjes en eller flere gravfaner. I tidens løb og ved mange restaureringer og omflytninger blev den oprindelige sammenhæng glemt, specielt blev lysekroner anset for udelukkende at være belysningsredskaber (der derfor uden større betænkeligheder blev elektrificerede). Det har ført til en ret livlig gravmindevandring ved Sankt Petri kirke. Sandsynligvis er det ikke noget specielt for denne kirke, men kan formodes at være foregået ved de fleste kirker, der har været i brug i flere hundrede år. Det forekommer kun sjældent, at indskriften på et gravminde henviser til et andet gravminde over samme person.<sup>79</sup> Hvis det havde været mere almindeligt, ville det måske have hjulpet til at bevare gravminderne samlet på ét og samme sted. Hvis man konsekvent havde forsynet alle gravminder med det tilhørende gravnummer, ville senere generationer næppe have betragtet dem som løst inventar, der frit kunne omplaceres.

Måske vil det være muligt ved fremtidige restaureringer at rekonstruere nogle af de oprindelige sammenhænge. Det ville dog kræve et grundigt studium af tidligere tiders kirkelige praksis. Kulturhistorisk set ville det bestemt give et mere afrundet billede at anbringe de oprindelige gravnumre igen. Specialister i epitafier eller lysekroner ville på denne måde blive mindet om, at deres forskningsobjekter oprindeligt var brikker i en mere omfattende begravelsesskik, der var lokaliseret til gravens umiddelbare omgivelser.

79. Et par eksempler: Paul Bredo Grandjean: "Gravskrifter fra Gladsaxe Kirke", *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk., 4, 1907-09, s. 389-392, her s. 391 f.; *Danmarks Kirker*. Københavns Amt, 1, bearb. v. E. Moltke et al., København 1944, s. 366, 371; *Danmarks Kirker*. København, 2, s. 315 f., 366 f.; Kjell O. Lejon: *Gravhällarna i Uppsala domkyrka – och människorna under dem* (= Uppsala stifts herdaminne, 1. rk., bd. 3; = Skrifter utgivna av Svenska kyrkohistoriska föreningen, 2. rk., n. f., bd. 50 [recte: 51]), Uppsala 1997, s. 179-181; *Sveriges kyrkor*. Uppsala domkyrka, bd. 6: Gravminnen, ved Herman Bengtsson, Uppsala 2010, s. 304 f., 407-409.

## Zusammenfassung

### Grabmälerrundgang in der deutschen St.-Petri-Kirche zu Kopenhagen

Wie manche andere städtische Kirche besitzt die deutsche St.-Petri-Kirche in Kopenhagen umfangreiche Grabkapellen, die an die Kirche angebaut wurden. In mehreren Schritten entstand hier im 17. und 18. Jahrhundert eine mehrflügelige Anlage, die immer noch ihrem ursprünglichen Zweck dient. Solche Grabkapellen erlaubten es, zusätzlich zu den Bestattungen in der Kirche zahlreiche weitere überdachte Grabstätten anzubieten, wodurch sich der Gemeinde eine üppig sprudelnde Einnahmequelle erschloß.

Im Ostflügel der Grabkapellen wurden in den Jahren um 1700 u. a. Gräber für die Familien Karstens, Lassenius und Wriede angelegt. Es handelte sich um eine Pastoren- und zwei Handwerkerfamilien, zu denen im Aufsatz die notwendigen biographischen Informationen genannt werden. Die unterirdischen Gräber wurden mit Grabsteinen bzw. Epitaphien bezeichnet und sichtbar nummeriert. Die mit den Namen dieser Familien versehenen Kronleuchter hingen ursprünglich aller Wahrscheinlichkeit nach über den Gräbern.

Die Inschriften der Grabmäler werden ediert, und die wechselnde Platzierung der Gegenstände im Laufe der Jahrhunderte wird rekonstruiert. Die meisten Grabmäler der drei Familien sind noch erhalten, nur nicht mehr an ihrem ursprünglichen Ort, allein Lassenius' Epitaph wurde während der letzten Restaurierung in den Ostflügel der Grabkapellen zurückgebracht. Die Kronleuchter hängen seit 1884 in der Kirche, allerdings nicht immer am selben Ort. Die Grabsteine blieben bis 1904 an ihrem ursprünglichen Platz. Seitdem befinden sie sich im Hof der Grabkapellen, dem sog. Kräutergarten.

Eine derartige Beweglichkeit der Grabmäler, wie sie für die St.-Petri-Kirche gut zu dokumentieren ist, scheint in vielen Kirchen üblich gewesen zu sein. Offenbar wurde sie dadurch befördert, daß die Inschriften auf Grabmälern für ein und dasselbe Grab selten aufeinander verweisen und daß die Verantwortlichen für Restaurierungen sich nicht bewußt waren, was alles zu den ursprünglichen Grabensembles gehörte. So wurden die einzelnen Teile kurzerhand an Orte gebracht, die man für angemessener hielt. Liegende Grabsteine wurden der besseren Lesbarkeit halber an eine Wand oder Mauer gestellt, während Kronleuchter elektrifiziert und dort hingehängt wurden, wo gerade eine Lichtquelle fehlte.



Fig. 1. J.L. Lunds alterbillede Kristi himmelfart, 1848. Sankt Johannes Kirke. Fot. Tony Krohn.